

Uønsket atferd og forbudte tanker

De fleste framstillinger av norsk 1800-tall berører de store endringene som fant sted i siste halvdel av århundret. Industrialisering, urbanisering og modernisering av samfunnet ga nye betingelser også for helse. I den økende befolkningen kom nye generasjoner til som hadde hatt en oppvekst som var nokså forskjellig fra foreldrenes. Utviklingen førte også med seg endringer i folks atferd og i deres måte å tenke på. Dette hadde kanskje like stor betydning for folkebelsen som forandringene i de fysiske omgivelsene. Alkoholforbruk kan sees som en indikator på holdninger og atferd som kan ha vide konsekvenser for individ, familie og samfunn. Forbruket på slutten av 1800-tallet var høyt. Prostitusjon hadde vært en mer eller mindre stilltiende godtatt aktivitet – men var prostitusjon akseptabelt lenger? I kunst og kultur trengte temaer seg fram som hadde vært tabubelagt og som man ikke hadde snakket så mye om. At tanker man tidligere hadde holdt for seg selv, nå kom fram i lyset, fikk blant annet betydning for utviklingen av psykiatri som fag.

I Drammen Museum finnes, blant mye annen interessant kunst, maleriet *Champagnepiken* av Hans Heyerdahl (1857-1913) fra 1880-1881. Bildet er ganske lite. Det har postkortstørrelse (10,2 x 16,2 cm) og er utført i olje på en treplate. Tross sin beskjedne størrelse er dette maleriet et sterkt vitnemål om sosiale forhold i samtiden (figur 17.1.).¹

Tiden bildet stammer fra, er en av de mest vibrerende periodene, spesielt i hovedstadsmiljøet. Normer var under press. Noen mennesker hadde mye penger, andre hadde ingen. Noen levde på livets skyggeside og hadde nok med å streve med dagens krav. Mange ønsket seg opp og vekk - med større og mindre hell. Andre befant seg på solsiden – om enn, for noen av dem, bare så lenge det varte.

Se godt på maleriet. Den unge piken sitter på noe som kan være en uryddig seng. Det er dagen derpå. Håret er tafsete. Blikket er vassent og fjernt. Holdt sammen med de litt sammenknepne leppene, formidler ansiktsuttrykket også trass. I sin venstre hånd holder hun et fullt champagneglass. Hennes grep er klumsete og uelegant, kanskje fordi det simpelthen er slik hun er, kanskje fordi hun er ruset. Klesdrakten, en kjole eller bluse, er istykkerrevet. Undertøy har hun åpenbart ikke. Blåmerkene på hennes høyre skulder og på halsen forteller sin egen historie.

Figur 18.1. Hans Heyerdahl Champagnepiken (1880-1881) (Foto: Øivind Larsen)

Alkohol og prostitusjon

Festen gikk over store deler av Norge i siste del av 1800-årene. I byene lå det til rette for urbant uteliv. På landet var hjemmebrenning og ølbrygging vanlig. Det høye alkoholforbruket var en virkelighetsflukt mange nok kunne trenge, men det var kulturelle og sosiale forskjeller. Hele skalaen var der, fra skogskoienes karsk til borgerskapets årgangsviner. Noen drakk også champagne – eller fikk påspandert champagne.

I 1830-årene oppsto en voksende avholdsbevegelse. Når brennevinsforbruket i 1843 lå på 8,7 liter ren alkohol per person og år, og attpåtil var skjevt fordelt, aldersmessig og sosialt, skjønner vi at *noen* drakk *mye*. Og brennevin var bare en del av forbruket. I gode tider var konsumet høyt. I *Champagnepikens* tid var det gode tider (figur 17.2).

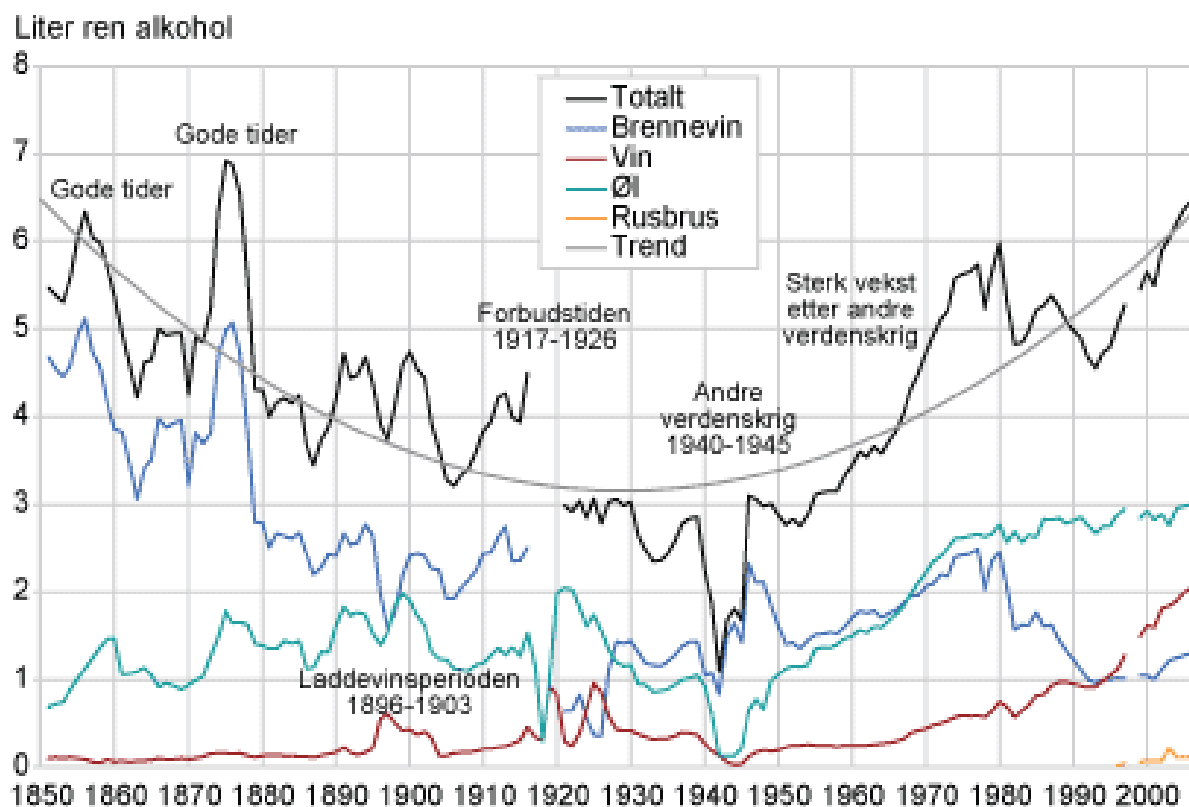
Gode tider betydde raske penger for dem som hadde mulighet for å skaffe seg slike. I det klassesdelte samfunnet, for eksempel i Kristiania, hadde færreste slike muligheter. Det var en sosial avgrunn mellom de nybygde herskapsvillaene på Drammensveien og Pipervikas ydmyke trehus noen hundre meter unna. For unge jenter kunne det være forlokkende å prøve å finne en vei opp og ut av uføret gjennom å gjøre som *Champagnepikeren* - forsøke å delta i festkulturen i de høyere sjikt.

Alkoholforbruket ble forsøkt redusert på flere måter, blant annet gjennom å pålegge avgifter. Det var især *brennevinet* myndighetene var ute etter. Men fra 1850 skjedde det en urban og kontinental dreining i drikkemønsteret – *øl*, bayersk øl, ble fra nå av industrielt produsert i store kvanta ved nyopprettede bryggerier. Et godt eksempel er Frydenlunds Bryggeri i Christiania fra 1859. Bak dette sto den tidligere skipskapteinen fra Lillesand Mads Langaard (1815-1891). Han var blant de første gründerne som så de økonomiske mulighetene som produksjon av øl ga i det nye og voksende storskalamarkedet som samfunnsforandringene hadde skapt.

Det var først og fremst forretningsmann Langaard var, ikke primært ølbrygger – til produksjonen ansatte han fagfolk. Langaards kompetanse var som gründer. Han satte blant annet i gang Follum Tresliperi på Hønefoss i 1873. Men i Christiania ble øl kjørt ut til en voksende forbrukerkrets med Langaards bumerke -ML-logoen på vognene. Ølvognene hadde også noe annet som ble en del av bryggeriets profil – de var trukket av svarte hester. Sansen for ”branding” var allerede velutviklet.

Alkoholen var forlengt et erkjent sosialt problem. Alkoholforbruket vakte bekymring i mange kretser. Og det var ikke middelhavslandenes jevne vindriking man så utvikle seg, men fridagenes flatfyll. Dette var en atferd som var tiltakende uønsket. En følge var blant annet slagsmål og kroppsskader som ga den lokale legen oppgaver fra å plastre og forbinde til å være rettsmedisinsk sakkyndig.

Alkoholforbruk per inbygger 15 år og over. 1851-2007. Liter ren alkohol

Kilde: Alkoholstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

Statistikken omfatter ikke hjemmeprodusert alkohol, smuglervarer eller turistimport. Forbruket av fruktvin er ikke inkludert fram til 1923, mens sprit og brennevin til medisinsk og teknisk bruk er med i tallene i perioden 1921-1931. Tall for 1998 er ikke tilgjengelig.

Figur 17.2. Alkoholforbruk i Norge (SSB. Alkoholstatistikk i 150 år. Store svingninger – klar trend (2008)

Veien fra fyll var kort til et annet problem – *prostituasjon*.ⁱⁱ Nordmenns kjønnsliv var styrt av de samme kreftene som gjaldt omtrent alt, nemlig av lover og regler, av kirkens normer og av sedvanen - skikk og bruk på stedet. Styrke og innbyrdes betydning for disse kreftene varierte da som nå med tid og sted.

I det dynamiske 1800-tallsamfunnet var det fortsatt slik i Norge at *utukt*, dvs. seksuell omgang før ekteskapet, var forbudt med lov fra 1842. Sedvanen varierte sterkt på dette området. Ungdommens ”natteløberi” var alminnelig over hele landet.

Eilert Sundt hadde, slik vi har omtalt tidligere, gitt ut en bok om sedelighetstilstanden i 1857 og fant tilstanden betenkelig. Kirkens normer var klart restriktive, men i praksis var det slik mange steder i landet at når man var konfirmert, var det fritt fram for voksenlivet. Det sier seg selv at promiskuitet ikke

bare førte til uplanlagte graviditeter og kunne ha andre uheldige konsekvenser, men også bidro til å spre seksuelt overførbare sykdommer.

Prostitusjon, forstått som bytte av seksuelle tjenester mot penger eller annen form for godtgjørelse, er i helsehistorisk sammenheng noe annet. Prostitusjon hørte først og fremst byene til, og byene vokste i siste halvdel av århundret. Især vokste hovedstaden. I disse nye bysamfunnene var det simpelthen også et voksende, strukturelt betinget *marked* for seksuelle tjenester. Befolkningen var ung. Det var også ofte slik at menn ventet med å gifte seg til de hadde fått fast arbeid, eventuelt var ferdig med utdannelsen, var etablert og klare til å stifte et hjem og forsørge en familie. Derfor var det mange ugifte, unge menn omkring.

I en tid da normene generelt ble utfordret, kom det også nye elementer inn i samfunnet som påvirket den eksisterende balansen mellom kreftene som styrte atferden. Vi fikk Universitetet og andre videregående skoleslag, der studentliv var noe nytt. Vi har nevnt hvordan dette begynte allerede kort tid etter at Universitetet var opprettet.

Det var inntil slutten av århundret bare mannlige studenter, mange fattige, men også noen velstående som riktig kunne slå seg løs. Byens voksende industri hadde mye kvinnelig, lavtlønnet arbeidskraft. Med andre ord: Slik dette klassesamfunnet fungerte, var det for seksuelle tjenester både etterspørsel og tilbud. Derfor aksepterte myndighetene, i det minste i Christiania, at det foregikk prostitusjon, en virksomhet som hadde et betydelig omfang.

Det ble innført en registreringsordning og i 1880-årene var det 6-700 prostituerte i byen. Mange av de prostituerte var å finne i byens bordeller. Man regner med at det var enda flere enn dette, i og med at det utenfor bordellene, f. eks. i høyere samfunnslag, var elskerinner og holddamer som fikk sine motytelser på andre måter enn med sedler.

De fleste prostituerte var fattige jenter fra arbeiderklassen. Mange pådro seg kjønnssykdommer. Fordi slike sykdommer både kunne smittes videre og krevde langvarig behandling, var prostitusjonen blitt et betydelig samfunnsproblem. Kjønnssykdommene florerte. 1882 var et toppår for venerisk sykdom. Mikrober som årsak til smittesykdommer var på dette tidspunkt i helsehistorien vel kjent, og prostitusjonen var en erkjent risiko for spredning av seksuelt overførbare sykdommer.

Prostitusjon var med andre ord uønsket atferd. Fra 1889 trådte en lovendring i kraft, slik at det ble slutt med den offentlige prostitusjonen i Kristiania. Slutt på kjøp av seksuelle tjenester ble det neppe, men nå var det i det minste ikke lenger slik at samfunnet la til rette for det.

Fra et helsehistorisk ståsted – hva var det som utløste denne forandringen? En holdningsendring som åpenbart var til beste for folkehelsen? Var det noe innenfor medisinen? Eller utenfor – i samfunnet ellers? La oss se på noen trekk fra kulturlivet.

Kultur som kom til hjelp

I 1883 ga Bjørnstjerne Bjørnson (1832-1910) ut skuespillet *En Handske*. Det ble først satt opp i Hamburg samme år og fra 1886 på nordiske scener. Historien er enkel: Piken Svava skal gifte seg med forloveden Alf, men så vil hun ikke likevel, fordi hun oppdager at han har hatt tidligere forhold. Stykket ble oppfattet som et oppgjør med skikken at kvinner skulle være ærbare før ekteskapet, men enda mer et oppgjør med at tidens moral var ulik for menn og kvinner. Det var greit at brudgommen hadde seksuelle erfaringer, men ikke at bruden hadde det. Som stykkets sannsigende lege, dr. Nordan sier i en av de siste replikkene: *Nøiagtig uttrykt: Kvinden skylder Manden baade sin Fortid og Fræmtid; Manden skylder Kvinder bare sin Fræmtid*. Dette nørte opp under den pågående debatten om samfunnets dobbeltmoral.

Juristen, maleren, journalisten og forfatteren Christian Krohg (1852-1925) satte søkelys på problemet meget effektivt fra flere vinkler og på en tidsmessig godt koordinert måte. I 1887 var hans store maleri av den fattige piken *Albertine i politilagens venteværelse* ferdig. Da det ble utstilt, valfartet folk for å se det. Det kan være vanskelig for oss som lever nå å forestille oss at utstilling av et maleri kunne vekke slik oppsikt. Men tiden var bildefattig, så slik var det. Kunstutstillinger ble viktige arenaer i samfunnsdebatten.

Albertine var også hovedpersonen i en roman med samme navn som han hadde skrevet og gitt ut året før, i 1886.ⁱⁱⁱ Romanen er en trist fortelling om en nokså naiv ung sypike fra et fattig hjem. Hennes hverdag besto i å sitte bøyd over symaskinen. Broren hadde tuberkulose. Hennes eldre søster var blitt prostituert. Tross sine moralske anfektelser ble *Albertine* også det, etter at hun var blitt voldtatt av politiinspektør Winther. Det gikk etter hvert helt galt med *Albertine*.

Romanen var blitt beslaglagt av politiet dagen etter utgivelsen. Det ble en større skandale av det. I 1887 kom saken opp i Høyesterett. Der førte juristen Krohg saken sin selv. Han leste da opp en forsvarstale som inneholdt de påklagede avsnittene fra den beslaglagte boken. Det var presse til stede i retten. Rettsreferat kom i avisen *Verdens Gang* - og dermed var det forbudte budskapet kommet ut likevel!

Selv lest i dag, nær 150 år senere, er Krohgs tekst ganske eksplisitt. Den skildrer ganske intenst hvordan *Albertine* opplever at alt hun har lært og trodd på om.

Figur 17.3. Christian Krohgs ikoniske maleri *Albertine i politilægens venteværelse* (1885-1887) (Nasjonalmuseet, Oslo)

bluferdighet, dyd og moral ikke gjelder lenger, ikke minst i møtet med politilegens visitasjon - før hun lar all skam fare og lar det skure. Krohgs pekefinger er rettet mot fattigdommens og klassesamfunnets konsekvenser.

Krohg ble bøtelagt, men det minsket ikke hans innflytelse, tvert imot. Hans stemme ble hørt, også internasjonalt. *Albertine* kom f. eks ut i Østerrike-Ungarn i 1888.^{iv} I 1890 kom boken til og med ut i USA – på svensk!^v Saken om *Albertine* fikk konsekvenser også for den alminnelige politiske utvikling i Norge – den menes blant annet å ha virket befordrende på organiseringen av arbeiderbevegelsen. Arbeiderpartiet ble stiftet i 1887.

Både alkoholmisbruk og prostitusjon var altså blitt uønsket atferd som nå ble tatt opp og gjort noe med. Det er interessant at det å sette ord på samfunnsforhold som alle visste var der, ble slått ned på som forbudte tanker som det ikke var stuerent å komme ut med. Beskrivelser av sosial misère var tabuisert, særlig slike forhold som hadde med de tre implisitte styringsfaktorene å gjøre – lover og regler, religion og sedvane.

Å slippe ut sine tanker

Naturalismen, sosialrealismen og andre nye retninger innen kunst og kultur åpnet også opp for andre temaer som man visste var der i det skjulte, som hadde sin betydning for de enkeltes liv, men som man ikke snakket så mye om. Det hadde konsekvenser. Drømmer, fantasier, vonde og gode følelser ble nå også emner i offentligheten. Sjelslivet var ikke lenger bare ens eget.

Bildende kunst, skjønnlitteratur og teaterscener tok opp tanker som kunne være både plagsomme og forvirrende, men som man til nå mest hadde holdt for seg selv. Denne kulturelle dreiningen fikk betydning for folkehelsen, blant annet fordi *psykiske* plager nå mer ble betraktet som nettopp det – psykiske *plager*.

Paradoksalt nok ble psykiatri ble egentlig ikke akademisk fag i Norge før så sent som i 1915 da Ragnar Vogt (1870-1943) ble professor ved Universitetet.^{vi} Det hadde riktignok vært gitt studentundervisning om sinnssykdom for medisinere helt fra Gaustad Asyl åpnet i 1855, men både sinnsykepleien og psykiske sykdommer hadde ligget litt på siden av medisin og helsevesen ellers.

Internasjonalt hadde det skjedd mye som hadde brakt det usagte og ubevisste inn i både medisinen og kulturen. I 1880-årenes Wien introduserte legen Sigmund Freud (1856-1939) den metoden for undersøkelse ved psykiske plager som etter hvert ble til det store feltet *psykoanalyse*. Pasienten – eller klienten, hvis det var en frisk person - lå avslappet på en divan og assosierte fritt, mens legen noterte og analyserte det som ble sagt og lette etter mønstre og forklaringer. Det var i en slik intervjusituasjon fritt fram for alle typer tanker, også de forbudte fra sinnets mørke dybder. Dermed oppsto en ny forståelse av sjelslivet og en ny form for legebehandling.

Det utviklet seg en psykiatri som var annerledes enn den til da hadde vært – nemlig mest å ta vare på ”gale”, avvikere og asylenes kronikere. Det oppsto nye pasientgrupper, ikke nye i den forstand at de ikke hadde vært der før, tvert i mot, men nå søkte folk hjelp for plagsomme tanker de ikke hadde snakket om tidligere. Også drømmetydning ble lagt stor vekt på i Freuds tilnærming - drømmer, en tilstand da sinnets krefter fikk flyte fritt.

Freuds tanker og praksis ga gjenklang i den kulturelle utviklingen. Freud hadde en litt yngre kollega i Wien, legen Arthur Schnitzler (1862-1931). Han drev innen samme felt, også med drømmetydning. Schnitzler valgte imidlertid en annen vei videre. Han avsluttet sin legepraksis og ble skjønnlitterær forfatter og dramatiker isteden, med temaer fra den nye psykiatrien. Han ble en av samtidens største forfattere i Østerrike gjennom sine romaner og skuespill.

Oppmerksomheten Freud og Schnitzler vakte, hver på sin måte, stimulerte både utviklingen av psykiatrien og den alminnelige interesse for sjelens

irrganger. Schnitzlers bok *Traumnovelle* fra 1925 om seksuelle fantasier ble en stor og vedvarende suksess. Blant annet ble en modernisert versjon filmatisert i USA i 1999 av regissøren Stanley Kubrik (1928-1999). Filmen heter *Eyes Wide Shut*.^{vii} *Traumnovelle* er også filmatisert i 1969 og i 2025 – hundre år etter at boken kom ut.

Det er interessant at filmatiseringen møtte omtrent samme reaksjoner som *Albertine* hadde gjort i mindre format i Norge litt over hundre år tidligere. Romanen og Kubriks film tok opp slike tanker som man ikke snakket om, men som bare var der likevel. Tabugrenser er også fenomener som er underlagt langsomme forandringer og hvor det kommer til syne lange historiske linjer. Dette har skjedd litt ulikt i ulike samfunn – hvordan det har blitt legitimt å dele også forbudte tanker.

Den voksende åpenheten ga også vår kategori *opplevd sykелighet* en ny dimensjon. I et folkehelseperspektiv kunne det være hjelp for plager i dette. Har kompliserte, skremmende og kanskje uanstendige tankemønstre knytt seg og kverner i sjelen, kan det hjelpe å snakke om dem, få en forklaring og å høre at andre har det likedan. Det kunne man nå.

Noter

ⁱ Drammen Museum har en stor samling av Hans Heyerdahls bilder som anbefales for sosialhistorisk interesserte. *Champagnepiken* er en testamentarisk gave i 1947 fra forretningsmannen P.H. Matthiessen (1856-1947).

ⁱⁱ Om prostitusjonen på 1800-tallet se f. eks. Aina Schiøtz (1947-2020) *Prostitusjonen i Kristiania ca 1870-1890: en sosialhistorisk undersøkelse*. Masteroppgave, Oslo: Universitetet i Oslo, 1977.

ⁱⁱⁱ Krohg C. *Albertine*. Kristiania: Huseby & Co., 1886.

^{iv} Krohg C. *Albertine*. Budapest: Grimm, 1888.

^v Krohg C. *Albertine*. Minneapolis, Minn.: Svenska Folkets Tidnings Förlag, 1890.

^{vi} Kringlen E. *Norske psykiatri gjennom tidene*. Oslo: N.W. Damm & Søn, 2007.

^{vii} *Eyes Wide Shut* (1999) kan (pr. 2025) sees på *Youtube*. Der er versjonen som har spilletid 2:39 mest fullstendig. Filmen forekommer i flere utgaver, alt etter hva som er blitt akseptabelt å vise i forskjellige land.